

Хворова Г.М. Дослідження батьківських характеристик взаємодії з дітьми в батьків дітей з аутизмом // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XIV: Методологія і теорія психології. – Випуск 2. – Київ – Ніжин. 2019. – 472 с. – С. 370-380.

УДК 159.922.7-055.52:159.97

Хворова Ганна Михайлівна

Кандидат педагогічних наук, доцент, докторант
Інститут соціальної та політичної психології, Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-5848-0041
akhvorova@ukr.net

**ДОСЛІДЖЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ВЗАЄМОДІЇ З
ДІТЬМИ В БАТЬКІВ ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ**

Метою статті є обґрунтування та викладення змісту та результатів дослідження батьківських характеристик взаємодії з дітьми в батьків дітей з аутизмом. Стаття описує використання опитувальників APQ (власна модифікація) та Модифікації Опитувальника батьківського ставлення (А. Варги, В. Століна) для сім'ї, яка виховує особливу дитину для дослідження здатності батьків до взаємодії з дитиною з аутизмом. Визначено, що середнекомпетентні батьки в цілому набагато більше схильні до інтрузивності (необґрунтованому, некорисному втручання батьків в поведінку та життя дитини, що гальмує розвиток та соціалізацію дитини), ніж батьки з високим та найвищим рівнем батьківської компетентності. Доведена доцільність використання модифікації опитувальника APQ у діагностиці батьківських характеристик у вихованні дітей з аутизмом. Дослідження батьківських практик з дітьми з аутизмом, виявлення зв'язків між дитячими та батьківськими характеристиками, та батьківськими характеристиками та рівнем батьківської компетентності допоможуть побудувати науково-обґрунтовану систему сприяння компетентному батьківству батьків дітей з аутизмом, підвищити рівень та якість взаємодії між батьками та спеціалістами освітніх та реабілітаційних закладів, які працюють з дітьми з аутизмом,

сприяти виведенню програм компетентної підтримки батьків дітей з аутизмом на рівень муніципальних програм підтримки батьків дітей з інвалідністю та сприяти розвитку впровадження програм підтримки батьків в загальні протоколи втручання, догляду та допомоги при аутизмі.

Ключові слова: аутизм; батьківська інтрузивність; навчання батьків; батьківські тренінги; система підтримки батьків; Алабамський батьківський опитувальник (APQ); Модифікація Опитувальника батьківського ставлення (А. Варги, В. Століна) для сім'ї, яка виховує особливу дитину.

Целью статьи является обоснование и изложение содержания и результатов исследования родительских характеристик взаимодействия с детьми у родителей детей с аутизмом. Статья описывает использование опросников APQ (собственная модификация) и Модификации опросника родительского отношения (А. Варги, В. Столин) для семьи, воспитывающей особого ребенка, для исследования способности родителей к взаимодействию с ребенком с аутизмом. Определено, что среднекомпетентные родители в целом гораздо более подвержены интрузивности (необоснованному, бесполезному вмешательству родителей в поведение и жизнь ребенка, которое тормозит развитие и социализацию ребенка), чем родители с высоким и наивысшим уровнем родительской компетентности. Доказана целесообразность использования модификации опросника APQ в диагностике родительских характеристик в воспитании детей с аутизмом. Исследование родительских практик с детьми с аутизмом, выявление связей между детскими и родительскими характеристиками, и родительскими характеристиками и уровнем родительской компетентности помогут построить научно обоснованную систему содействие компетентному родительству с детьми с аутизмом, повысить уровень и качество взаимодействия между родителями и специалистами образовательных и реабилитационных учреждений, работающих с детьми с аутизмом, способствовать выведению программ компетентностной поддержки родителей детей с аутизмом на уровень му

ниципальных программ поддержки родителей детей с инвалидностью и способствовать развитию внедрение программ поддержки родителей в целостные протоколы вмешательства, ухода и помощи при аутизме.

Ключевые слова: аутизм; родительская интрузивность; обучение родителей; родительские тренинги; система поддержки родителей; Алабамский родительский опросник (APQ) Модификация опросника родительского отношения (А. Варги, В. Столин) для семьи, воспитывающей особого ребенка.

The purpose of the article is to substantiate and present the content and results of the study of parental characteristics of interaction with children in parents of children with autism. The article describes the use of APQ questionnaires (own modification) and the Modification of Parental Questionnaire (A. Varga, V. Stolin) for a family raising a special child to investigate parents' ability to interact with a child with autism. It has been determined that average competent parents are much more likely to be intrusive (unreasonable, useless parental interference with the child's behavior and life, which impedes the child's development and socialization) than parents with high and highest levels of parental competence. The use of modification of the APQ questionnaire in the diagnosis of parental characteristics in the education of children with autism has been proved. Research on parenting practices with children with autism, identifying links between childhood and parenting characteristics, and parenting characteristics and levels of parental competence will help build a science-based system to promote competent parenting of parents of children with autism, improve the level and quality of parenting rehabilitation institutions working with children with autism to facilitate programs for the competent support of parents of children with autism at the level of national support programs for parents of children with disabilities and promote the development of implementation of support's programs for parents in general protocols for autism intervention, care and assistance.

Keywords: autism; parental intrusiveness; parental education; parent training; parental support system; Alabama Parent Questionnaire (APQ); Modification of the Parental Questionnaire (A. Varga, V. Stolin) for a family raising a child with disabilities.

Постановка проблеми. Аутизм – особливий тип функціонування нервової системи, який призводить до дефіциту соціальних функцій (що первинно не обумовлено зниженням інтелекту), неоднорідно впливає на численні системи організму (пізнавальна, комунікативно-мовленнєва, сенсорна, базальні системи (їжа, сон тощо) та вимагає значних та високоспеціалізованих послуг з допомоги в усіх сферах життєдіяльності. У Сполучених Штатах поширеність аутизму збільшилася з 1,25% у 2011-2013 рр. до 2,24% у 2014 р. (Zablotsky, B., Black, L. I., Maenner, M. J., Schieve, L. A., & Blumberg, S. J., 2015). В Україні фахівці, що працюють з дітьми з аутизмом у державних та приватних установах, спостерігають збільшення їх кількості, але отримати достовірні дані щодо кількості дітей, підлітків та дорослих з аутизмом в Україні не є можливим. Незважаючи на щорічне збільшення кількості людей з аутизмом, проблема виховання дітей з аутизмом в Україні та в світі не отримала достатнього наукового вивчення, зокрема – мало відомо про методи ефективного впливу на рівень компетентності батьків дітей та підлітків з аутизмом та про оптимізацію соціальних комунікацій батьків на мікро- та макрорівні.

Важливим є те, що патерналістський підхід, який досі панує в Україні, вже не відповідає реаліям та вимогам сьогодення - відображається у базисно зверхньому ставленні співробітників закладів, фахівців до батьків (навіть коли батьки старші за віком, вищі за рівнем освіти, мають великий батьківський досвід). У такій моделі стосунків фахівці беруть на себе роль «дорослих», відводячи батькам роль «підлітків», яким весь час розповідають про їх обов'язки та дають різноманітні доручення. Такий підхід, як правило, є частиною «корпоративного стилю» державних корекційних закладів

традиційно ще з радянських часів. Він призводить до конфронтації висококомпетентних батьків з фахівцями закладу, крайнім ступенем якої є повна відмова батьків від взаємодії, в тому числі – утримання від користування послугами державної системи спеціальної освіти, оскільки такі батьки прагнуть бути «дорослими» та брати участь у прийнятті важливих рішень. Зміна такого становища можлива тільки внаслідок повної зміни акцентів у цьому питанні: фахівці та адміністрація закладу має вважати батьків в першу чергу - не «помічниками, соратниками, виконавцями корекційно-педагогічної роботи» (хоча ці ролі та функції батьків ми не вважаємо несуттєвими) – а «роботодавцями» та «замовниками послуг» усієї системи спеціальної освіти та конкретних фахівців зокрема. У найближчому майбутньому, внаслідок демократичних перетворень у країні, що зараз відбуваються, варто очікувати, що батьки будуть вільно обирати заклади для отримання реабілітаційних та освітніх послуг і цей батьківський вибір буде впливати на обсяг фінансування закладу, розмір заробітної платні фахівців тощо (варто зазначити що, в недержавних закладах батьки вже фактично і є роботодавцями, думка та бажання яких суттєво впливає на роботу фахівців). Побудова в Україні громадянського суспільства неминуче призведе до того, що не система реабілітації та її представники будуть «працювати з батьками», а висококомпетентні батьки будуть працювати з системою з метою зробити її придатною задовольнити їх потреби у якісних реабілітаційних послугах на сучасному світовому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Батьки, що виховують дітей з особливостями розвитку, тобто - в умовах трансформації батьківських функцій, стикаються з додатковими проблемами у порівнянні з батьками нормотипових дітей. Вони включають стигму, брак прийняття широким суспільством, а також додаткові повсякденні труднощі, характерні для психічного або фізичного стану дитини (Burlaka, V , Shevtsov, A & Lundquist, L., 2007; Burlaka, V., Graham-Bermann, S. A., & Delva, J.,2017). Батьки, котрі піклуються про дитину з аутизмом, як правило, відчувають додатковий стрес,

який впливає на їхню здатність до виконання батьківських функцій (Baker-Ericzen M., Brookman-Frazee L., Stahmer A., 2006). При такому стресі батьки можуть сприймати свої батьківські навички менш адекватно. Тим не менше, щоб зменшити проблеми поведінки в дітей з аутизмом, батьки повинні використовувати позитивні методи виховання дітей (Smith, L. E., Greenberg, J. S., Seltzer, M., & Hong, J., 2008). Крім того, батьки дітей з аутизмом повинні уникати нав'язливості, яка може перешкоджати розвитку в дітей навичок самостійного життя (Wood, J. J., 2006) та комунікативних навичок (Siller, M., & Sigman, M., 2002), а також спричиняють проблеми уваги в дітей дошкільного віку (Brigham, N., Yoder, P. J., Jarzynka, M. A., & Tapp, J., 2010). Батьки дітей з аутизмом, що відчувають високе навантаження, можуть відчувати невпевненість у своїх навичках батьків (Wing, L., 2004). Деякі дослідження підтвердили той факт, що використання батьківської негативної поведінки часто зростає серед батьків, що виховують дітей із порушеннями поведінки (наприклад, Dossetor, D. R., Nicol, A. R., Stretch, D. D., & Rajkhowa, S. J., 1994; Hastings, R. P., Daley, D., Burns, C., & Beck, A., 2006).

Ряд досліджень у США (Stadnick, N.A., Stahmer, A., Brookman-Frazee, L., 2015; Stadnick, N.A., Drahota, A., Brookman-Frazee, L., 2013) визначають важність та ефективність батьківського навчання, аналізують та порівнюють різні протоколи та методи батьківського навчання. Зокрема, практичні стратегії втручання на основі фактичних даних допомагали батькам визначити та почати застосовувати самостійно конкретні стратегії навчання, які використовували терапевти громадської системи охорони ментального здоров'я (наприклад, рольові ігри), батьки прокоментували специфічні навички, які отримали вони та їх дитина (наприклад, батьківське управління ескалацією поведінки дітей, регулювання емоцій дітей та соціальні навички). Результати забезпечують попередню підтримку здійсненності та прийнятності впровадження стратегії втручання на основі фактичних даних для сімей дітей з аутизмом, які мають вирішальне значення для перенесення такого батьківського навчання на системний рівень допомоги та, таким чином, в

цілому поліпшити допомогу сім'ями дітей з ASD. Інша спеціальна програма батьківського навчання на рівні громади протягом 12 тижнів, яка включає 8 навчальних сесій з використанням інтерактивних технік (присвячених методам розвитку гри, стимуляції мовлення та комунікації, соціальної імітації), проводиться для батьків дітей від 18 міс до 8 років та показала значущий рівень зниження батьківського стресу, збільшення батьківської прихильності до дітей та збільшення комунікативних навичок дітей у порівнянні з контрольною групою.

Метою статті є викладення змісту та результатів дослідження батьківських характеристик взаємодії з дітьми в батьків дітей з аутизмом.

Батьківська компетентність, у сучасному її розумінні, характеризується здатністю родителя до виконання батьківських функцій у такий спосіб, що сприяє позитивному напряму фізичного, розумового, емоційного, мовленнєвого, комунікативного тощо розвитку дитини за умов забезпечення родителем достатньої якості власного життя.

Дослідження показників батьківської компетентності батьків дітей з аутизмом передбачає використання відповідного психодіагностичного інструментарію (для вивчення кожної складової батьківської компетентності).

Головне питання дослідження: яка саме батьківська поведінка та які самі батьківські соціально-психологічні характеристики забезпечують позитивний напрям розвитку дитини з аутизмом, та яким чином соціальне оточення як на мікрорівні (сім'я, фахівці педагогічних закладів, друзі, знайомі) так і на макрорівні (організації громадянського суспільства, державні організації та служби, органи державної влади) соціальної комунікації впливають на цю здатність.

Використовуються як опитувальники, традиційні для вивчення батьківських характеристик в батьків нормотипових дітей, так і модифіковані опитувальники, які враховують особливості виконання батьківських функцій при наявності аутизму в дитини (модифікація для сім'ї, яка виховує особливу

дитину, Опитувальник батьківського ставлення (А. Варги, В. Століна), Алабамській батьківській опитувальник (APQ) у власній модифікації).

За соціально-психолого-індивідуальним виміром психологічної структури особистості В. Рибалки (2000) існують такі динамічні підструктури: спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелектуальні процеси, психофізіологічні якості, а діяльнісний вимір психологічної структури особистості містить такі підструктури: потребнісно-мотиваційний компонент, інформаційно-пізнавальний компонент, цілеутворний компонент, результативний компонент, емоційно-почуттєвий компонент діяльності. Означені підструктури використовуються нами в якості індикаторів вимірювання складових батьківської компетентності за допомогою психодіагностичного інструментарію. За допомогою спеціально відібраних опитувальників ми вивчаємо такі показники та характеристики, як інтрузивність, відторгнення, залученість батьків та ін., що відображає якість виконання батьками батьківських функцій.

У нашому дослідженні здатності батьків до взаємодії з дитиною досліджувалась опитувальником APQ (власна модифікація) та Модифікація Опитувальника батьківського ставлення (А. Варги, В. Століна) для сім'ї, яка виховує особливу дитину.

Алабамський батьківський опитувальник (APQ) є захищеним авторським правом засобом для вимірювання сукупності аспектів виховання дітей, які виявилися важливими для розуміння причин проблем поведінки та правопорушень в дітей та молоді, а саме: Залученість батьків, Позитивне батьківство (підсилення бажаної поведінки), Слабкий моніторинг та контроль, Непослідовність дисциплінарних вимог, Тілесні покарання, Інші практики батьківського впливу.

Дослідники можуть безкоштовно завантажувати та використовувати APQ у своїй роботі. Використання APQ для вивчення батьківських характеристик відображені у публікаціях [8,9]. У нашому дослідженні ми

використовуємо власну модифікацію APQ. Валідність дослідження забезпечується одночасним з APQ використанням стандартизованих опитувальників - Модифікація Опитувальника батьківського ставлення (А. Варги, В. Століна) для сім'ї, яка виховує особливу дитину та PARI (parental attitude research instrument).

Ми проаналізували можливість використання формулювань кожного пункту оригінальної версії APQ в українському перекладі по відношенню до батьків дитини з аутизмом. До цієї роботи було залучено 4 експерта - психологи та спеціальні педагоги, які працюють з дітьми з аутизмом та їх батьками. Експертам було запропоновано проаналізувати можливість використання тверджень оригінальної версії опитувальника при діагностиці батьківських характеристик по відношенню до дитини з аутизмом різного ступеню за шкалою CARS, керуючись своїм досвідом роботи з батьками дітей з аутизмом. Твердження оригінальної версії, які, на думку експертів, не відображають ситуацію взаємодії батьків з особливою дитиною або просто неадекватні їй, були переформульовані. Результати виконаної роботи представлені в Таблиці 1.

Таблиці 1.

Співставлення тверджень оригінальної версії APQ в українському перекладі з переформульованими твердженнями у модифікованій версії опитувальника

№ запитання	Оригінальна версія APQ	Шкала	Модифікація
3	Ви погрожуєте дитині покаранням і не виконуєте цього	Непослідовність батьківських вимог	Ви не реагуєте належним чином на небажану поведінку дитини, бо вам бракує сил

6	Ваша дитина не залишає записку чи не каже куди йде	Недостатній моніторинг та контроль	Ви не маєте можливості впливати на дитину під час її соціально небажаної поведінки (істерики, втечі, падіння на підлогу)
8	Коли ваша дитина провинилася вона може Вас «переговорити» та уникнути покарання	Непослідовність батьківських вимог	Ви не здатні виставляти дитині межі її поведінки
10	Буває, що Ваша дитина повертається ввечері пізніше, ніж мала повернутися	Недостатній моніторинг та контроль	Буває, що ви не знаєте де Ваша дитина у даний момент
41	Для покарання ви ставите дитину в кут (використовуєте тайм аут)	Додаткова інформація	Ви використовуєте тайм аут («йди в свою кімнату та не виходь з неї») як метод регулювання поведінки

У нашому емпіричному дослідженні взяли участь 406 батьків дітей з аутизмом, з них із середнім рівнем компетентності 278 осіб (68,47%), з високим – 71 (17,49%) і з найвищим – 57 (13,38%).

Насамперед нами обраховано середні значення за методиками ОРО і АРQ (табл. 2, табл. 3).

Таблиця 2

Середні значення та стандартні відхилення опитувальника ОРО

Рівень компетентності	Прийняття- відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	Ставлення до невдач
Середній	10,8±4,23	7,6±1,53	3,8±0,89	2,6±1,78	2,4±1,42
Високий	8,8±2,04	6,8±2,77	3,1±1,04	2,2±1,48	2,2±1,09
Найвищий	9,25±2,06	7,01±2,16	2,9±0,62	2,1±1,61	1,75±0,50

Отже, як видно з табл. 2, батьки з середнім рівнем компетентності характеризуються вираженим відторгненням своїх дітей при схильності до симбіозу та авторитарної гіперсоціалізації, водночас, батьки із високим та найвищим рівнями компетентності характеризуються помірною схильністю до кооперації та нейтральним ставленням до невдач дитини, авторитарна гіперсоціалізація їм практично не властива. Все це загалом дає підстави стверджувати, що середнекомпетентні батьки в цілому набагато більше схильні до інтрузивності (необґрунтованому, некорисному втручання батьків в поведінку та життя дитини, що гальмує розвиток та соціалізацію дитини), ніж батьки з високим та найвищим рівнем батьківської компетентності.

Порівняння середніх значень методики ОРО з використанням непараметричного U-критерія Мана-Вітні дає підстави стверджувати, що між батьками з середнім і високим рівнем компетентності статистичні відмінності виявлено за шкалами прийняття та симбіозу (при $p=0,017$ і $p=0,026$ відповідно). Між батьками з середнім і найвищим рівнями компетентності виявлено статистично значущі відмінності за шкалою симбіозу (при $p=0,050$), натомість між батьками з високим і найвищим рівнем компетентності статистично значущі відмінності за усіма шкалами не спостерігаються ($p>0,05$).

Таблиця 3

Середні значення та стандартні відхилення опитувальника APQ

Рівень компетентності	Залученість у батьківство	Позитивне батьківство	Слабкий моніторинг і контроль	Непослідовність вимог	Тілесні покарання
Середній	27,1±5,67	19,6±2,56	7,7±5,58	9,2±2,30	2,2±1,59
Високий	31,4±1,51	21,4±2,30	5,6±5,27	10,2±3,57	1,2±1,64
Найвищий	29,3±3,41	21,5±2,21	3,5±2,64	9,3±2,21	0,2±0,29

Отже, найвища залученість у батьківство виявлена у батьків із високим рівнем компетентності, натомість позитивне батьківство властиве тим, хто має найвищий рівень компетентності, тобто залученість у батьківські обов'язки не гарантує позитивного батьківства, слабкий моніторинг і контроль найбільше властивий батькам із середнім рівнем компетентності, а тілесні покарання за результатами проведеного аналізу даній вибірці не притаманні.

Порівняння середніх значень методики APQ з використанням непараметричного U-критерія Мана-Вітні дає підстави стверджувати, що між середнім і високим рівнем компетентності виявлено за шкалами Статистично значущі відмінності виявлено за шкалою залученість батьків ($p=0,037$), позитивного батьківства ($p=0,003$) і непослідовність дисциплінарних вимог ($p=0,009$). Між середнім і найвищим рівнями компетентності батьків статистично значущі відмінності є за шкалою покарання (при $p=0,007$) та між шкалами слабкий моніторинг і контроль та позитивне батьківство ($p=0,040$ і $0,007$ відповідно). Між батьками з високим і найвищим рівнями батьківської компетентності статистично значущі відмінності спостерігаються за шкалою покарання ($p=0,004$). Загалом, за результатами проведеного нами статистичного аналізу, методика APQ є більш точним інструментом щодо дослідження батьків дітей з аутизмом.

Кореляційний аналіз методик і компетентності за r-критерієм Пірсона показав, що всі шкали методик корелюють між собою (при $p<0,05$), однак

батьківська компетентність позитивно статистично значуще корелює лише зі шкалами опитувальника APQ, що вкотре підтверджує його доцільність у діагностиці батьків, які виховують дітей з аутизмом.

Подальші дослідження, узагальнення їх результатів мають на меті розробку методів соціально-психологічного впливу на взаємодію батьків з дітьми з аутизмом.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Фундаментальні дослідження батьківських практик з дітьми з аутизмом, виявлення зв'язків між дитячими та батьківськими характеристиками, та батьківськими характеристиками та рівнем батьківської компетентності допоможуть побудувати науково-обґрунтовану систему сприяння компетентному батьківству батьків дітей з аутизмом, підвищити рівень та якість взаємодії між батьками та спеціалістами освітніх та реабілітаційних закладів, які працюють з дітьми з аутизмом, сприяти виведенню програм компетентної підтримки батьків дітей з аутизмом на рівень муніципальних програм підтримки батьків дітей з інвалідністю та сприяти розвитку впровадження програм підтримки батьків в загальні протоколи втручання, догляду та допомоги при аутизмі.

Список використаних джерел:

1. Хворова Г.М. Батьки дітей з полісистемними порушеннями розвитку (аутизм/ДЦП): теорія та практика компетентного батьківства: навчально-методичні посібник / Г.М. Хворова. – К.:НПУ імені М.П.Драгоманова, 2016. – 34 с.
2. Хворова Г.М. Формування у фахівців навичок компетентної взаємодії з батьками дітей з полісистемними порушеннями розвитку під час проведення тренінгів компетентного батьківства у корекційних таборах та реабілітаційних закладах / Г.М. Хворова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка та психологія. – 2016. – Випуск 47. – С. 173 – 178.
3. Khvorova H. Parental Competence with Autism's Children: Current and Perspective Research / H.Khvorova // Mental Health Global Challenges XXI Century, MHGC Proceedings – 2018, P.37. Retrieved from <https://www.mhgc21.org/uploads/MHGC-Proceedings-2018.pdf> Indexed in CrossRef
4. Baker-Ericzen M. Stress levels and adaptability in parents of toddlers with and without autism spectrum disorders / M.Baker-Ericzen, L.Brookman-Fraze, L.

- A. Stahmer // *Research & Practice for Persons with Severe Disabilities*. – 2006. – Vol. 30(4). – P. 194–204.
5. Brigham, N. The sequential relationship between parent attentional cues and sustained attention to objects in young children with autism / N. Brigham, P. J. Yoder, M. A. Jarzynka, J. Tapp // *Journal of Autism and Developmental Disorders*. – 2010. – Vol. 40(2). – P. 200-208.
6. Burlaka V. Family factors and parenting in Ukraine / V. Burlaka, S. A. Graham-Bermann, J. Delva // *Child Abuse & Neglect*. – 2017. – Vol. 72. – P. 154–162
7. Dossetor D. R. A study of expressed emotion in the parental primary carers of adolescents with intellectual impairment / D. R. Dossetor, A. R. Nicol, D. D. Stretch, S. J. Rajkhowa, // *Journal of Intellectual Disability Research*. – 1994. – Vol. 38(5). – P. 487-499
8. Essau C.A. Psychometric properties of the Alabama Parenting Questionnaire / C.A. Essau, S. Sasagawa, P.J. Frick // *Journal of Child and Family Studies*. – 2006. – Vol. 15. – P. 597-616
9. Frick P.J. Age trends in the association between parenting practices and conduct problems / P.J. Frick, R.C. Christian, J.M. Wootton // *Behavior Modification*. – 1999. – Vol. 23. – P. 106-128
10. Siller M. The behaviors of parents of children with autism predict the subsequent development of their children's communication / M. Siller, M. Sigman // *Journal of Autism and Developmental Disorders*. – 2002. – Vol. 32(2). – P. 77-89
11. Smith L. E. Symptoms and behavior problems of adolescents and adults with autism: Effects of mother-child relationship quality, warmth, and praise / L. E. Smith, J. S. Greenberg, M. Seltzer, J. Hong // *American Journal on Mental Retardation*. – 2008. – Vol. 113(5). – P. 387-402
12. Stadnick N. A. Preliminary Effectiveness of Project ImPACT: A Parent-Mediated Intervention for Children with Autism Spectrum Disorder Delivered in a Community Program / N. A. Stadnick, A. Stahmer, L. Brookman-Frazee // *Journal of Autism and Developmental Disorders*. – 2015. – Vol. 45(7). – P. 2092–2104
13. Stadnick N.A. Parent perspectives of an evidence-based intervention for children with autism served in community mental health clinics / N.A. Stadnick, A. Drahotka, L. Brookman-Frazee // *Journal of child and family studies*. – 2013. – Vol. 22 (3). – P. 414-422
14. Wing L. The spectrum of autistic disorders / L. Wing // *Hospital Medicine*. – 2004. – Vol. 65. – P. 542–545
15. Wood, J. J. Parental intrusiveness and children's separation anxiety in a clinical sample / J. J. Wood // *Child Psychiatry Hum Dev*. – 2006. – Vol. 37(1). – P. 73-87
16. Zablotsky B. Estimated prevalence of autism and other developmental disabilities following questionnaire changes in the 2014 National Health Interview Survey / B. Zablotsky, L. I. Black, M. J. Maenner, L. A. Schieve, S. J. Blumberg. – 2015. – Retrieved from <https://stacks.cdc.gov/view/cdc/38790>.

References transliterated

1. Khvorova, H.M. (2016) *Bat'ky ditey z polisystemnymy porushennyamy rozvytku (autyzm/DTSP): teoriya ta praktyka kompetentnoho bat'kivstva: navchal'no-*

metodychni posibnyk [Parents of children with polysystemic developmental disorders (autism / cerebral palsy): the theory and practice of competent parenting: a manual]. K. 34 p. (in Ukrainian)

2. Khvorova, H.M. (2016) *Formuvannya u fakhivtsiv navychok kompetentnoyi vzayemodiyi z bat'kamy ditey z polisystemnymy porushennyamy rozvytku pid chas provedennya treninhiv kompetentnoho bat'kivstva u korektsiynykh taborakh ta reabilitatsiynykh zakladakh* [Formation of skills of competent interaction with parents of children with polysystemic developmental disorders during training of competent paternity in correctional camps and rehabilitation institutions]. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Pedahohika ta psykholohiya* [Scientific notes of Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky. Series: Pedagogy and Psychology]. N. 47. P. 173 – 178 (in Ukrainian)

3. Khvorova, H. (2018) Parental Competence with Autism's Children: Current and Perspective Research / Mental Health Global Challenges XXI Century, MHGC Proceedings – 2018, P.37. Electronic resource. Access mode: <https://www.mhgc21.org/uploads/MHGC-Proceedings-2018.pdf> Indexed in CrossRef

4. Baker-Ericzén, M. J., Brookman-Frazee, L., & Stahmer, A. (2005). Stress levels and adaptability in parents of toddlers with and without autism spectrum disorders. *Research and practice for persons with severe disabilities*, 30(4), 194-204

5. Brigham, N. B., Yoder, P. J., Jarzynka, M. A., & Tapp, J. (2010). The sequential relationship between parent attentional cues and sustained attention to objects in young children with autism. *Journal of autism and developmental disorders*, 40(2), 200-208

6. Burlaka, V., Graham-Bermann, S. A., & Delva, J. (2017). Family factors and parenting in Ukraine. *Child abuse & neglect*, 72, 154-162

7. Dossetor, D. R., Nicol, A. R., Stretch, D. D., & Rajkhowa, S. J. (1994). A study of expressed emotion in the parental primary carers of adolescents with intellectual impairment. *Journal of Intellectual Disability Research*, 38(5), 487-499.

8. Essau, C. A., Sasagawa, S., & Frick, P. J. (2006). Psychometric properties of the Alabama parenting questionnaire. *Journal of Child and Family Studies*, 15(5), 595-614

9. Frick, P. J., Christian, R. E., & Wootton, J. M. (1999). Age trends in the association between parenting practices and conduct problems. *Behavior modification*, 23(1), 106-128

10. Siller, M., & Sigman, M. (2002). The behaviors of parents of children with autism predict the subsequent development of their children's communication. *Journal of autism and developmental disorders*, 32(2), 77-89

11. Smith, L. E., Greenberg, J. S., Seltzer, M. M., & Hong, J. (2008). Symptoms and behavior problems of adolescents and adults with autism: Effects of mother-child relationship quality, warmth, and praise. *American Journal on Mental Retardation*, 113(5), 387-402

12. Stadnick, N. A., Stahmer, A., & Brookman-Frazee, L. (2015). Preliminary effectiveness of project ImPACT: A parent-mediated intervention for children with autism spectrum disorder delivered in a community program. *Journal of autism and developmental disorders, 45*(7), 2092-2104
13. Stadnick, N. A., Drahota, A., & Brookman-Frazee, L. (2013). Parent perspectives of an evidence-based intervention for children with autism served in community mental health clinics. *Journal of child and family studies, 22*(3), 414-422
14. Wing, L. (2004). The spectrum of autistic disorders. *Hospital Medicine, 65*(9), 542-545
15. Wood, J. J. (2006). Parental intrusiveness and children's separation anxiety in a clinical sample. *Child psychiatry and human development, 37*(1), 73-87
16. Zablotzky, B., Black, L. I., Maenner, M. J., Schieve, L. A., & Blumberg, S. J. (2015). Estimated prevalence of autism and other developmental disabilities following questionnaire changes in the 2014 National Health Interview Survey. Electronic resource. Access mode: stacks.cdc.gov/view/cdc/38790.